

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ ЯК ІСЛАМСЬКИЙ ТИП ДЕРЖАВНОСТІ

Майже три сторіччя життя населення Криму визначалось османською політичною традицією, яка в певній мірі обумовила світосприйняття сучасних кримських мусульман¹.

Ісламський тип державного устрою, як вважають багато зарубіжних орієнталістів, був змодульований ще в сельджукський період. Однак остаточно він сформувався при Османах². Османська Імперія на рубежі Нового часу була ведучою військовою Державою всього Сходу. Вона активно підтримувала мусульманських правителів Середньої Азії, Індії та Північної Африки.

Не без її сприяння у XV-XVI ст. відбувалось швидке територіальне розширення мусульманського світу. Крім того, майже до кінця XVI століття осmano-турецька держава була центром економічного життя регіону. У її столиці - Стамбулі сходилися два торговельні шляхи світового значення: шлях від варяг до греків та великий шовковий шлях. Завдяки цьому держава за рівнем економічного розвитку, запасом золота та грошей випереджала не лише країни регіону, але й багато держав середньовіччя.

У військово-технічному відношенні турки-османи до початку Нового часу не уступали арміям Заходу, а в морально-політичному плані мали зримі переваги, тому що могли розраховувати на підтримку народних низів та релігійних дисидентів - (гугеноти, нідерландські гъози та інші). Після завоювання арабських земель Селім I (1512-1520 р.р.) був проголошений "служителем обох священних міст". Тим самим він затвердив себе як духовний та світський глава мусульманського світу (мусульман-суннітів).

Османська імперія була теократичною державою. Шаріат був основою основ османського правління. Накази шаріату, особливо ті що відносились до сфери політики, суспільного життя, були обов'язковими для всіх жителів Османської імперії. Навіть султан не мав права змінити або відмінити будь-яку частину шаріату. Османські султани були дуже обмежені у виборі рішень, особливо при розробці загального курсу зовнішньої та внутрішньої політики. Вони не могли вийти за межі споконвічно проklamованих цінностей

і установок. У XVI-XVII ст. із 15 султанів 6 були позбавлені влади в зв'язку із звинуваченням у порушенні шариату та двоє з них були страчені³. В Османській імперії лише шейх-уль-іслам, вищий мусульманський богослов мав право тлумачити релігійні канони, юридичні положення шариату. Він був, власне кажучи верховним прокурором. Без його "освячуючого указу" - фетви жоден султанський закон, жодне нововведення не було дійсним, не вважалось законним. Крім цього, шейх-уль-іслам видав справами освіти, був ніби головним інспектором всіх навчальних закладів. Йому підпорядковувалися муфтії, функції яких теж були комплексними: це були богослови, прокурори та інспектори освіти на місцях. Під наглядом шейх-уль-ісламу були кадії - мусульманські, а отже, державні судді. В османській імперії шейх-уль-іслам та вища група мусульманського духовенства - улеми мали важливу перевагу - недоторканість власного життя.

Султан правив разом з імперським "диваном", який складався із вищих сановників держави. Саме "диван" вважався носієм єдиної влади, що виражає загальну волю мусульман. "Диван" (правляча рада) - чисто мусульманський орган колективного керівництва. Формально він ні від кого не залежав, з європейської точки зору він наділений був одночасно функціями законодавчої, виконавчої і судової влади. "Диван" як орган колективного керівництва існував на всіх рівнях. Таким чином, "диван" втілював принцип соборності - спільного обговорення та прийняття рішення шляхом досягнення загальної згоди.

Принцип єдності та неподільності влади, тобто зосередження всіх владних функцій в одних руках здійснювалося султаном та намісниками.

До початку XVI століття Османська імперія ділилась на 32 провінції чи намісництва, в кожному з яких був "диван". У фінансовому відношенні "дивани" були незалежними і не залежали від вищестоячих рад. Внаслідок цього, не дивлячись на одноманітну організацію державного управління, сурову субординацію і регулярну звітність, Османська імперія не була адміністративно централізованою державою. Власне, це була поліегнічна конфедерація, створена за волею османських турків і заснована на військово-адміністративних відносинах. Головне її призначення полягало в підтримці внутрішньої рівноваги в Середземноморському регіоні та захист від зовнішніх нападів⁴. На величезному просторі Османської імперії розміщувались десятки історико-культурних областей чи

“країн” зі своїми традиціями, мовою та способом життя. У кожній із них були свої митниці, свої кошти, власна система міри і ваги. В Османській імперії не було навіть єдиної османської монети, яка могла б служити єдиним загальновизнаним засобом платежу в усіх частинах імперії.

При повній господарській, адміністративній, культурно-історичній відокремленості окремих провінцій (йалетів) єдність Османської імперії ґрунтувалась саме на факторах морально-політичного характеру. В основі його лежала спільність соціально-теократичного ідеалу і впливаюча звідси схожість економічних і соціально-політичних структур - єдність у визнанні верховної влади султана, єдність країни, де основним законом є шариат.

В Османській імперії мусульманин скрізь знаходився під захистом своєї віри, зустрічав того ж бога і подібні звичаї⁵.

Морально-політична єдність забезпечувалась представниками султана на місцях і представниками шариатської влади від столичного шейх-уль-ісламу.

Кадії - мусульманські судді - становили хребет османської адміністрації, а намісник султана (паша) головував у “дивані” йалета. Свою владу кадії й паші здійснювали разом з “диваном”, як органом колективного керівництва. Від його імені йшло керівництво на місцях, видавались укази, збирались податки, проводилися призначення, виплата платні. Паша підписував указ, а кадій його обнародував і давав санкцію на виконання.

Економічним базисом османської теократії була державна власність на землю та інші важливі засоби виробництва.

В ряді випадків справа доходила майже до повної заборони приватно-підприємницької діяльності, обґрунтованої егалітаристськими принципами ісламу. Вся земля, надри та інші джерела багатств, які могли стати джерелом гноблення людини людиною, розглядались як суспільне надбання, як власність мусульманської общини. Від її імені вони керували державою.

Таким чином, приватна власність і особисте майно обмежувались. У приватній власності могло знаходитись лише майно, створене особистою працею та взагалі особистими зусиллями людини (мисливські трофеї, прибуток від неспекулятивної торгівлі та інше) чи отримане у спадок.

Отже, на початку нового часу переважна частина нерухомого майна, перш за все земля, вважалась надбанням мусульманської общини - умми. Її власність виступала у двох формах: державній, вак-

фні. Вакф - землі, що знаходились у розпорядженні мусульманських релігійних установ⁶.

Держава, роздаючи землю, мова йде про військово-ленну систему, не лише всебічно контролювала прибутки ленників, але і вимагала, щоб вони брали участь у військових походах, слідували за господарством, контролювали надходження податків до казни і т.інше.

Самі власники пожалувань мали право успадкувати мінімальний розмір батьківської землі, прибуток з якої дозволяв брати участь в ополченні одній людині.

Лише у випадку додаткових заслуг спадкоємця, його пожалування могло бути розширене. Таким чином, на відміну від європейських країн в Османській імперії не було спадкоємного дворянства, не було й спадкоємних майна, титулів і звань.

Підкреслюємо, що відсутність поділу і, відповідно, узаконених станових привілеїв не означало відсутність привілейованих груп в Османському суспільстві. Придворна бюрократія, військова та адміністративна верхівка, звичайно, користувалися привілеями. Проте живі, конкретні члени цих груп мінялись⁷.

Будь-який мусульманин, навіть раб чи іноземець, який прийняв іслам, мог бути в Османській імперії пашою чи візиром.

Правляча еліта, яка керувала імперією “на рівні рішення”. (у центрі, та на місцях) майже повністю складалась із військових .

Армія, як домінуюча сила держави, не була однорідна. Можна виділити дві верстви: правлячу і командну еліту, тобто осіб, які функціонують на “рівнях рішення й управління”, які, власно кажучи, і складали основний костяк бюрократії, і більш широку масу військовослужачих людей, присвятивших себе військовій кар’єрі й складаючих основний резерв.

Османські воїни, зокрема яничари і сіпахі, самі обирали своїх командирів, які після закінчення терміну повноважень входили до полкових рад (“диванів”), що спільно вирішували військові справи та господарсько-побутові потреби.

Молодші командири, які були свого роду перехідною ланкою від службової маси до правлячої еліти, складали першу ступінь відбору до османської військової ієрархії.

Починаючи з воеводи, всі призначення на військові та військово-адміністративні посади проходили з відома та згоди центральної влади. Пройшовши складну, багатоступінчасту систему відбору, воєноначальники входили до привілейованого прошарку військово-

во-службових знатних людей.

Вони отримували відповідні пости та призначення, титули беїв і пашів, а разом з ними величезні оклади, лени.

Функціонуючи на рівні “рішення та управління”, всі вони разом з могутніми шейхами величезних бідуїнських племен і мамлюкською військовою аристократією в сукупності склали османську бюрократичну еліту.

Американський османіст К.Карпат досить слушно підкреслює, що “...Османська держава була зобов’язана своїм довгим існуванням, окрім всього іншого, бюрократичному апарату, що функціонував і як соціальний клас і як адміністративний організм”⁸.

Підкреслимо, що даючи величезні привілеї військово-бюрократичній еліті, держава разом з тим вимагала від свого персоналу повної покори. В разі невиконання, вона жорстоко карала їх. Із 200 великих візирів, які займали свою посаду у XV-на початку XIX ст. біля 20 були страчені⁹.

І все ж таки, кар’єра чиновника була самою престижною в османському суспільстві.

Першооснову всієї Османської держави складала селянська община. Аж до XIX століття в Османській імперії не було нічого, що хоч би приблизно нагадувало вотчинні чи монастирські економії. Не було ніяких крупних маєтків з прямим веденням господарства, селянське самоврядування залишалось єдиною формою організації соціального та економічного життя. На чолі общини стояла рада - вибірний орган. Ця рада здійснювала загальне керівництво життям сама і вирішувала всі питання, пов’язані з використанням, розподілом та обробкою землі. На чолі ради - чисельністю до 20 і більше осіб - стояв староста села; за османськими законами він ніс особисту відповідальність за організацію сільськогосподарських робіт.

Всі посадні особи общини, як і інші члени общинної ради, обирались на сільському крузі чи сході - загальних зборах всіх членів колективу. Сільський круг вважався вищим органом самоврядування, який колективно вирішував всі питання, пов’язані з внутрішнім життям і виробничою діяльністю людини.

Всі землі общини ділились на три частини: присадибні ділянки, наділені землі та землі загального користування.

Наділені землі являли собою угіддя, які знаходились у розпорядженні колективу, що вів на них спільне господарство при індивідуальній обробці ділянок, які тимчасово передавались з цією метою до рук окремих членів общини.

Община виступала як єдиний соціальний і господарський організм. У неї було загальне трудове життя, єдиний ритм сільськогосподарських робіт. Все було підпорядковано інтересам колективу.

Селяни обробляли одні і ті ж культури, в один день починали оранку, сівбу та збирання. Неписаною нормою общинного життя була взаємодопомога. Селяни по черзі працювали один в одного, не вимагаючи ніякої нагороди, крім приготованого з цього приводу обіду. Вони безплатно позичали один одному робочий скот, плуги та інший інвентар. Члени общини надавали допомогу під час будівництва і ремонту будинків, під час весілля, похорон та інших сімейних подій. У всіх селах існували каси взаємодопомоги, які в разі необхідності видавали позичку.

Слід підкреслити, що на принципах кругової поруки оплачувались і також податки, вивозився урожай, особливо в рахунок поставок державі і виконувались різного роду громадські роботи.

Община являла собою ізольований самодостатній світ, який, по суті, не потребував ніякої правлячої влади. Селянські общини не входили ні в які більш широкі територіальні чи корпоративні спільності, які хоча б віддалено нагадували станове чи земське представництво. У цьому плані Османська імперія уявляється як безмежний світ общин, які живуть під покровительством верховного правителя¹⁰.

У певній мірі в арабо-османській общині втілились сподівання мусульманського селянства і, одночасно, ідеали османської теократії.

На сторожі общинних порядків в селі стояв кадій. Вони покликані були вирішувати всі конфлікти, які виникали як між общинами, так і між общиною та адміністративно-господарським апаратом держави. Саме кадію жалілися на перевищення влади посадовими особами, на невірний збір податків.

У містах Османської імперії існували цехові общини, життя яких було автономним. Але вони виступали як низовий осередок адміністративно-господарського апарату і повністю контролювалися кадіями. Саме цехова система була постійною всеохоплюючої системи державного регулювання та контролю.

Перебуваючи в руках кадіїв, вона була універсальним знаряддям теократичної регламентації. Встановлюючи для кожного цеху точне число підмайстрів та учнів, держава регулювала кількість торгово-ремісницьких закладів і чисельність осіб, зайнятих у тій чи іншій галузі виробництва. Розподіляючи сировину та роботу, вона

контролювала обсяги товару та послуг, наданих населенню. При посередництві шаріатської влади держава слідкувала за рівнем цін, якістю та своєчасним надходженням продукції. Крім того, влада визначала пункти, де повинна була продаватись та чи інша сировина, давала розпорядження щодо маршрутів руху торговців, щоб внутрішнє мито бралось владою певних "ілаєтів". В залежності від коливання цін, регулювалась державою оплата праці ремісників та прибутки торговців¹¹.

Отже, життя мусульманського податкового населення було зумовлене існуванням общин, які функціонували за принципом шаріату.

Нагадаємо, що приблизно 25% населення Османської імперії складали іновірці.

Для Османської імперії XVI-XVII ст. була характерна незвичайна для того часу атмосфера віротерпимості та релігійної свободи. Послідовники всіх віросповідань, за винятком католиків та уніатів, що сплачували спеціальний подушний податок (джиз'є), одержали право без перешкод жити на землях імперії без будь-якої дискримінації брати участь в її економічному та соціальному житті.

У політичному житті османська влада дарувала іновірцям необмежені права самоврядування, які здійснювались у рамках культурно-релігійної автономії іновірчих общин, тобто міллетів.

Таким чином, у рамках османської теократії існували в середині XV ст. більш дрібні теократії іновірців. Не маючи власної території, вони все ж таки володіли досить широким внутрішнім суверенітетом, фактично здійснювали всю повноту духовної і громадської влади у межах своєї спільності. Проте права і вільності міллетів не повинні були перебувати в протиріччях з принципами шаріату, зокрема з його положеннями про безумовний пріоритет мусульман.

Першим щодо часу створення і самим багаточисленним був "візантійський мілет" - християнський, на чолі якого стояв патріарх вселенської православної церкви.

Християнська церква відігравала значну роль в житті османської общини XVI-XVII століть.

Але найголовніше положення при дворі султана з початку XVI століття займав керівник "єврейського мілету". Згідно з протоколом, глава єврейського мілету йшов зразу ж за шейх-уль-ісламом, попереду патріарха.

Представники єврейського мілету були серед вищих сановників імперії. Вони контролювали всю сферу фінансів, значну частину

підрядів і морської торгівлі. Саме в цьому євреїв без особливого перебільшення можна було назвати справжніми соправителями імперії.

Третьою іновірчою общиною загальноімперського характеру був вірменський мілет. Крім вірменських церков до його складу входили всі християнські віросповідання, які, як вкрай єретичні з православної точки зору, були абсолютно неприйнятими для візантійського мілету.

Як слушно зазначає М.О.Іванов, теза про конфліктність відносин між мусульманською владою та іновірцями Османської імперії, яка побутує у радянській літературі, не підтверджується конкретними історичними фактами¹³. Аналогічні судження мали місце в доповідях конференції "Система мілетів: історія і спадщина", яка відбулася у Принстонському університеті ще у 1978 році. У вступі до двотомного видання матеріалів цієї конференції підкреслюється, що століттями пануюча думка про переслідування оттоманськими властями іновірців "у значній мірі було міфом"¹⁴.

Мілет, як система управління іновірцями в Османській імперії, відображала не тільки внутрішні поглиби держави, але і її підданих, фактично в рамках османської теократії існували більш дрібні теократії іновірців.

Таким чином, одним з визначальних принципів загального устрою османської державності був ісламський ідеал. Останній знайшов своє втілення, по-перше, в існуванні різноманітних автономних і самоврядних колективів (сільські та іновірчі общини, цехові організації, родові групи, тощо), що є загальновизнаною тезою восманістиці¹⁵. По-друге, правляча еліта, для якої була характерна висока мобільність і станова незамкнутість, формувалася шляхом виборності у нижчих ешалонах і самопоновлення (кооптації) - у верхніх. "Диван", як система колективного управління, повинен в результаті такого відбору включати найбільш талановитих і відданих державі осіб.

Очевидним є особливий тип раціональності, за якою особа цінується з точки зору її здібностей працювати на зміцнення соціальних і колективних зв'язків, понижувати рівень соціальних конфліктів, забезпечувати соціальну гармонію.

В ідеалі Османська імперія повинна була стати мірітакратією - владою найбільш талановитих.

Для правовірного мусульманина його заслуги перед Аллахом визначаються тим вкладом, який він вніс у земне процвітання всієї ісламської общини (спільності) - умми.

Тому в Османському суспільстві досить престижною була служба вітчизні, соціалізація передбачала виховання у дусі безмежної відданості ісламській державі.

Примітки

1. Див.: Черних І.Д. До історії кримського ханства: ісламська політична традиція. В сб.: Заселення півдня України: Проблеми національного та культурного розвитку. ч. 1, Херсон, 1997.
2. Аксененко А.Г. Почему пала Османская империя? Закат империй. Семинар. Часть II. Аксиология. /Восток 1991, N5, с. 19.
3. Бертельс Д.Е. Мусульманский ренессанс. М., 1966, с. 14.
4. Иванов Н.А. Арабо-османская община XVI-XII вв. /Народы Азии и Африки, 1990, N4, с.63-79.
5. Иванов Н.А. Арабо-османский цех в XVI-XVII вв. В сб.: Османская империя. Государственная власть и социально-политическая структура. М., 1990, с.198-199.
6. Иванов Н.А. Система миллетов в арабских странах XVI-XVII Восток, 1992, N6, с.31-39.
7. Иванов Н.А. О типологических особенностях арабо-османского феодализма. / Народы Азии и Африки, 1978, N3, с.60-65.
8. Куреев Н.Г. История этатизма в Турции. М., 1991, с.29.
9. Феномен восточного деспотизма. Структура управления и власти. М., 1993, с.17.
10. Karpat Kemal H. (Rev.:) Carter V. Findlay. Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922. /Princeton Studies of the Near East/ Princeton: Princeton University Press. 1980 - "The American Historical Review" Washington, 1981, vol. 86, N2, p.433.
11. Lapidus Ira M. A History of Islamic Societies Cambridge University Press. 1988, p. 549
12. Иванов "Система миллетов в арабских странах XVI - XII вв. Восток 1992, №6 с.31
13. Shaw S.J. (Rev.:) Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society. Volume 1, The Central Lands; Volume 2, The Arabic-Speaking Lands; "The American Historical Review", Washington. 1989, vol 94, N4,
14. Lapidus Ira. Op.cit. p. 548